

УДК 338.001.36 : 316.012

Шаповал Я. К., проректор з науково-педагогічної роботи, економічних та соціальних питань УДУФМТ

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Наводиться авторське визначення економічної стратифікації та аналізуються особливості її дослідження на сучасному етапі розвитку України.

Ключові слова: економічна стратифікація, страта, нерівність, доходи.

Літ. 18, Табл. 1.

Шаповал Я. К., проректор по научно-педагогической работе, экономическим и социальным вопросам УГУФМТ

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССОВ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СТРАТИФИКАЦИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ

Приводится авторское определение экономической стратификации и анализируются особенности ее исследования на современном этапе развития Украины.

Ключевые слова: экономическая стратификация, страта, неравенство, доходы.

Shapoval Iaryna, Vice-rector on scientific and pedagogical work, economic and social questions USUFIT

SUMMARY AND FEATURES OF ECONOMIC STRATIFICATION IN MODERN DEVELOPMENT OF UKRAINE

The article presents the author's definition of economic stratification and analyzes the characteristics of her research at the present stage of development of Ukraine.

Keywords: economic stratification, strata, inequality, income.

Постановка проблеми. Одним із надзвичайно важливих наслідків соціально-економічних процесів, що відбуваються в Україні, є майнове розшарування населення – стратифікація. Усе більше розширюється прірва між дуже багатою верхівкою суспільства та переважною більшістю населення, яке має досить скромні статки. Цей процес заважає сталому економічному розвитку країни та спричинює неабияку суспільну напругу. Згладжування соціально-економічної нерівності людей визнається сучасними вітчизняними науковцями одним із найважливіших завдань для України. А її успішне вирішення неможливе без точного уявлення про сутність та особливості процесу економічної стратифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш ґрунтовним дослідженням процесів соціальної стратифікації суспільства є доробок П. Сорокіна [1]. У ньому автор аналізує всі три складові процесу стратифікації: економічну, політичну та професійну. Але праця науковця носить узагальнений характер, у якій, звичайно, не враховуються національні особливості України, тим більше на сучасному етапі розвитку.

Проблемам соціально-економічного розвитку України в контексті людської нерівності присвячено монографію за редакцією Е. М. Лібанової [2]. У ній автори аналізують сутність процесів розшарування суспільства, у тому числі й майнового, та їх вплив на сталий людський розвиток. Монографія є дослідженням надзвичайно широкого плану.

Найбільш масштабним аналогічним дослідженням на теренах пострадянського простору є монографія Л. Костильової [3]. У її праці проаналізовано фактори виникнення нерівності та запропоновано методи їх урегулювання. У цій розвідці через об'єктивні причини, знову ж таки, не враховано вітчизняної специфіки.

Однією з останніх публікацій, присвячених даній тематиці, є стаття О. В. Цветної [4]. У ній висвітлено особливості та проблеми процесів соціальної стратифікації в Україні. Але в статті економічній складовій процесу приділено недостатньо уваги.

Метою статті є якомога більш повне, але, водночас, лаконічне визначення сутності економічної стратифікації та окреслення кола проблем, пов'язаних з її дослідженням на сучасному етапі розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Загалом в економіці, соціології, статистиці та суміжних дисциплінах під стратифікацією мають на увазі поділ генеральної сукупності (або її частини) на групи (страти), однорідні за певною ознакою [5, 6]. Походить від лат. *stratum* — шар, прошарок, пласт та *facio* – роблю. Страта – елемент соціальної структури (соціальний шар або група), що об'єднаний певною спільною ознакою (майновою, професійною, релігійною тощо).

Предметом цієї статті є економічна стратифікація, тобто поділ українського суспільства за однією чи декількома ознаками економічного характеру (заробітна плата, загальні доходи, майно тощо).

Насамперед зазначимо, що термін «економічна стратифікація» в чинному вітчизняному законодавстві відсутній. Така сама ситуація і щодо близьких за змістом сутностей – майнове розшарування, майнова нерівність, розшарування по доходах, диференціація по доходах, ранжування по доходах тощо. Найчастіше дослідники наповнюють ці вербальні конструкції одним і тим самим змістом.

Найбільш простим визначенням економічної стратифікації є таке: «економічна стратифікація – виокремлення соціальних верств суспільства за економічним критерієм, насамперед доходом» [7]. Його недоліком, на нашу думку, є певна примітивізація економічної сутності явища, яка уособлюється в домінуванні доходу як основного критерію стратифікації.

Дещо більш розгорнутим є таке визначення: «стратифікація економічна – англ. *stratification, economic*; нім. *Stratifikation, okonomische* – поділ суспільства або спільності на страти на підставі такої ознаки, як дохід, який визначає відмінності в розподілі «життєвих можливостей» і «економічних переваг» [8].

Майже аналогічним є визначення іншого словника: «стратифікація економічна – поділ суспільства або спільності на підставі такої ознаки, яка визначає різницю в розподілі "життєвих можливостей" і "економічних переваг" [9]. Ці визначення дають більш розгорнуте уявлення про економічну стратифікацію, оскільки використовують незрівнянно ширші характеристики – життєві можливості та економічні переваги.

Натомість, Т. Богомолова та В. Топіліна під економічною стратифікацією мають на увазі вертикально ранжований поділ сімей (домогосподарств) за матеріальним становищем [10]. Безумовною перевагою цього визначення є теза щодо вертикальності ранжування. Але при цьому вони не уточнюють поняття «матеріальне становище», яке, на нашу думку, залишає широке поле для варіантів змістовного наповнення.

Опосередковано можна виділити сутність економічної стратифікації, як її розумів М. Вебер, а саме – нерівний доступ до економічних ресурсів [11]. Вважаймо, що це визначення найбільш точно висвітлює сутність економічної стратифікації, але в надзвичайно вузькому – макроекономічному – контексті.

Досить цікавою є думка А. Варшавського, який вважає, що економічна стратифікація є процес періодичного й поступового поглиблення диференціації населення, пов'язаний з накопиченням багатства [12, с. 8]. Іншими словами, дослідник у визначенні виокремлює дуже важливий аспект, органічно притаманний явищу, що досліджується, а саме: динамічність. Проте залишається невизначеним контент досить безликого терміну «багатство».

Не можна не відзначити оригінальність та романтизм визначення О. Гуренкової, яка вважає, що економічна стратифікація являє собою шаблі на шляху сходження до багатства [13, с. 14]. Визначення дійсно оригінальне, але його наукова коректність викликає певний сумнів.

Насамкінець наведемо погляд В. Ануріна, згідно з яким економічна стратифікація – це стратифікація на підставі трьох критеріїв: відношення до власності (засоби виробництва), місце в організації праці та розмір доходу [14, с. 107]. На нашу думку, вказані критерії мажуть бути використані при ідентифікації економічної стратифікації, але їх перелік не є виключним. До того ж, можна бути власником засобів виробництва, а отже, займати визначальні позиції в організації праці, але при цьому не входить до вищих страт.

Досить часто в деяких джерелах використовують аналогічні терміни, як от:

– «диференціація по доходах» (від лат. *differentia* – різниця) – різниця в рівні грошових доходів різних верств і груп населення [15, 16];

– «майнова нерівність» – нерівномірний розподіл обмежених ресурсів (грошей, майна) [17, 2] тощо.

Аналіз повного переліку близьких за змістом словосполучень позбавлений науково-практичного сенсу.

Деколи як синонім економічної нерівності використовують споріднений термін «соціально-економічна нерівність», тобто «... відмінності між людьми і між соціальними групами в забезпеченості матеріальними благами і можливості задоволення своїх потреб, в основі чого лежить диференціація доходів населення» [3]. На нашу думку, такий підхід є хибним, оскільки економічна нерівність, за П. Сорокіним, є однією зі складових нерівності соціальної.

Отже, згідно з поглядами переважної більшості авторів, якщо йдеться про економічну нерівність, насамперед мається на увазі поділ суспільства на багатих та бідних. При цьому термін «багатство» вміщає в себе не тільки й не стільки доходи людини, скільки доступ до суспільних благ. Загалом це правильно, оскільки дохід являє собою потік, тоді як багатство – запас.

Узагальнюючи, зазначимо, що в численних словосполученнях прикметники «економічне», «економічна», «соціально-економічне», «соціально-економічна» використовуються авторами в поєднанні з іменниками «стратифікація», «нерівність», «розшарування», «диференціація» тощо в тих випадках, коли необхідно підкреслити економічний характер причин цього явища (диференціація заробітної плати, недосконалість перерозподільних механізмів, відмінності у доступі до власності тощо). По суті, терміни «економічна нерівність», «соціально-економічна диференціація» та аналогічні дослідники використовують при дослідженні поділу населення на групи (страти) за їх економічними можливостями.

Тому, на нашу думку, термін «економічна стратифікація» найбільш повно відображає сутність явища, але, разом з тим, потребує деякого уточнення.

Отже, більшість дослідників вважають, що сутністю економічної стратифікації є поділ суспільства на групи (страти). З таким фронтальним трактуванням можна було б погодитись, якби не один нюанс: поділ як такий є статичним поняттям. Він може бути зафіксований якщо не назавжди, то на досить тривалий термін. Для прикладу можемо згадати будь-яке кастове суспільство, приміром, Індію колоніальних часів. Тодішнє індійське суспільство було чітко поділене на страти (в тодішній термінології – касты), але міграція між ними була неможливою. Представник однієї касты був позбавлений жодної можливості перейти до іншої. Тодішнє суспільство її геть відкидало.

Натомість економічна стратифікація є динамічним процесом, завдяки якому відбувається постійна міграція громадян між стратами. У деяких умовах така міграція може бути більш помітною, у деяких – менше. Але процес з різним ступенем інтенсивності відбувається завжди.

Іншою, не менш цікавою якістю економічної стратифікації, є двобічність. Тобто вищевказана міграція між стратами відбувається в обох напрямках, хоча, як правило, знову ж таки з різною інтенсивністю.

Отже, економічна стратифікація насамперед є процес перерозподілу суспільства. Такий перерозподіл має постійний та двобічний характер.

Іншою особливістю процесу є його вертикальний характер (на цілком слушно звертали увагу Богомолова та Топіліна). Справді, будь-який поділ суспільства на страти може бути ранжований не тільки вертикально, а й горизонтально: наприклад, за кольором волосся, шкіри, релігійною ознакою тощо. В економічному контексті представники горизонтальних страт можуть об'єднуватися за джерелами доходів (власники промислових підприємств, засобів виробництва, латифундисти, рантьє тощо), входячи при цьому до однієї вертикальній страти.

Отже, для цілей цього дослідження під економічною стратифікацією будемо розуміти процес вертикального перерозподілу суспільства (умовно кажучи, з «багатшої» страти до «біднішої» та навпаки).

Наостанок залишилося визначити критерії стратифікації. Теоретично перехід між стратами може відбуватися внаслідок будь-яких обставин. Наприклад, російську революцію 1917 року в цьому контексті можна вважати чинником стратифікації. Справді, майже одночасно велика група заможних людей утратила статки, отже, перейшла з вищої страти до нижчої. Іншими прикладами можуть бути: будь-яка війна, стихійне лихо, інші причини неекономічного характеру.

Але для цілей цього дослідження ми розглядатимемо економічну стратифікацію за критеріями винятково економічного характеру. Отже, під економічною стратифікацією будемо розуміти процес вертикального ранжування суспільства за критеріями економічного характеру.

Зрозуміло, що перелік таких критеріїв може бути досить широкий. Дослідники зазначають серед них насамперед дохід, «життєві можливості», «економічні переваги», матеріальне становище, доступ до економічних ресурсів, багатство, відношення до власності (засоби виробництва), місце в організації праці. Віддаючи належне попередникам, зазначимо, що кожен із цих критеріїв є вагомим та значущим. Усі вони носять саме економічний характер та віддзеркалюють той чи інший бік процесу стратифікації. Але саме в цьому й полягає, на наш погляд, і недостатня наукова коректність підходу. Вищезгадані критерії не є всебічними та узагальненими.

Натомість науково коректне визначення має бути якомога лаконічнішим та одночасно всеохоплюючим. Усі вищенаведені критерії стратифікації так чи інакше пов'язані або з матеріальним еквівалентом (дохід, матеріальне становище, багатство), або з певними можливостями (життєві можливості, відношення до засобів виробництва, місце в організації праці). Водночас ці можливості по суті є нічим іншим, ніж засобом збільшення матеріального еквіваленту.

Отже, виникає спокуса в якості критерію економічної стратифікації використати матеріальний еквівалент. І це був би не найгірший критерій, в усякому разі – універсальний та всеохоплюючий. Але його недоліком, на думку автора, є певна невизначеність практичного характеру.

Водночас, кожна людина має потребу у споживанні життєвих благ матеріального чи нематеріального характеру. Так от, вищезгадані матеріальний еквівалент та можливості характеризують обсяг потенційного споживання його власником. Причому прикметник «потенційне» поруч з іменником «споживання» тут не випадковий. Реальне (фактичне) споживання людини обмежене фізіологічними, моральними та суспільними рамками, які суттєво менше від потенційного.

До того ж, реальне споживання в переважній більшості випадків визначається саме доходом. Власність як економічна категорія далеко не завжди дає можливість для споживання. Наприклад, володіння збитковим підприємством не приносить доходу, так само як, наприклад, володіння деякими акціями, інвестиційними сертифікатами та іншими видами фінансових та нефінансових активів (нерухомість, земля тощо). Але при цьому саме реальний дохід забезпечує споживання.

Таким чином, приходимо до висновку, що задля поєднання наукового та практичного аспектів слід формулювати визначення економічної стратифікації у вузькому та широкому сенсах.

Економічна стратифікація у вузькому сенсі – це процес ранжування суспільства за доходами.

Економічна стратифікація в широкому сенсі – це процес ранжування суспільства за обсягами потенційного споживання.

Відмітимо дві особливості даного визначення: моноваріантність та строгість.

1. *Моноваріантність*. Обрання в якості критерію стратифікації обсягів потенційного споживання або доходів без зазначення їх особливостей, характеру, номенклатури та інших характеристик (які самі по собі є надзвичайно цікавими) припускає лише вертикальне ранжування суспільства.

2. *Строгість*. Визначення жодним чином не передбачає перетинання з іншими ознаками неекономічного характеру (соціальні, гуманітарні ознаки тощо). За Пітиримом Сорокіним [1] окрім економічної розрізняють ще політичну та професійну форми соціальної стратифікації. Запропоноване нами визначення чітко відмежовує економічний аспект явища, що досліджується.

Соціально-економічна ситуація в Україні пострадянського періоду породила низку методичних та методологічних проблем дослідження економічної стратифікації суспільства, головними з яких є дві:

1. *Недостатня достовірність офіційних вихідних даних*. Українське суспільство часів СРСР було значно відкритішим для досліджень ступеню економічної стратифікації, насамперед завдяки незначним масштабам нелегальної зайнятості та нелегальних доходів. Це саме можна стверджувати і щодо до сучасних розвинених країн світу, в яких розмір та масштаби тіньової економіки значно поступаються вітчизняним. Отже, за таких умов доходи всіх верств населення значно простіше оцінити та проаналізувати.

Натомість у сучасній Україні через особливості економічної діяльності та національних традицій відстеження доходів значної частини населення є доволі ускладненим. Насамперед це стосується найбагатших (вищих) верств населення. По-перше, частина виробництва, а, отже, й доходів, перебуває у тіні, і відстежити їх обсяги доступними для науковців заходами майже нереально. Це завдання потребує більше заходів оперативно-слідчого характеру, аніж наукового. Такий стан викривлює показники доходів найбільш забезпечених верств населення й, отже, картину загалом. До того ж, у силу певних причин, часто буває досить складно виявити кінцевих бенефіціарів того чи іншого підприємства. Довгий ланцюг проміжних підприємств, який, до того ж, часто змінює конфігурацію, не дозволяє виявити особу, яка є реальним кінцевим власником, а отже, й реальним одержувачем доходів.

Іншою категорією, дослідження майнового стану яких є доволі ускладненим, є, хоч як дивно, найменш забезпечені (нижчі) верстви населення. Сьогодні достеменно невідома кількість соціальних вигнанців (безпритульні, жебраки, біженці тощо). Зрозуміло, такий стан справ не може не здійснювати негативний вплив на якість будь-якого дослідження соціально-економічного спрямування.

З іншого боку, доходи значної частини нижніх шаблів населення також погано піддаються обліку в силу їх прихованого та/або епізодичного характеру (дрібна торгівля, дрібні послуги тощо).

Також значні складнощі для об'єктивності аналізу створює корупція, надзвичайно масштабно поширена в нашій країні. Доходи чиновників від «статусної ренти» загалом можна оцінити лише приблизно, а достовірність такої оцінки матиме значні похибки.

Отже, більш-менш об'єктивно можна визначити рівень доходів доволі обмеженої частини населення – працівників великих та середніх підприємств, бюджетників (освіта, наука, культура, медицина) та держслужбовців (за винятком чиновників вищих рангів). За деякими оцінками, вибіркова сукупність населення охоплює близько 70% населення [10, с. 28].

2. *Недостатня достовірність оціночних вихідних даних*. Ідеться про те, що дані щодо власного добробуту, які наводяться населенням, також викликають певний сумнів щодо їхньої точності та достовірності. На думку експертів, однією з причин є значне зростання масшта-

бів подвійної та потрійної зайнятості. Складність, а інколи й неможливість, урахування сукупних доходів з усіх джерел, особливо з неформальних, призвело до появи такого явища як приховування доходів. За деякими оцінками, не зареєстровані, не враховані статистикою та не оподатковані доходи становлять 20-25% ВВП [10, с. 28]. Простіше кажучи, громадяни вважають за краще не афішувати повний розмір власних доходів, насамперед, з неформальних джерел.

Але все зазначене нами не применшує, а навпаки, збільшує важливість дослідження процесів економічної стратифікації вітчизняного суспільства. В умовах, коли відсутні технології та механізми точного вимірювання доходів, статистикам, економістам і соціологам, які займаються вивченням стратифікації населення за рівнем доходу, доводиться шукати нові прийоми й інструменти, які можуть підвищити точність вимірювання. Для цього економісти і статистики вдосконалюють макроекономічні моделі. Соціологи шукають такі підходи до вимірювання доходів, які мінімізували би вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів, які спотворюють результати [10, с. 28].

На думку переважної більшості експертів, у сучасному українському суспільстві спостерігається поглиблення дезінтеграційних процесів у соціальному просторі. Під цим терміном слід мати на увазі процеси роз'єднання елементів, розпаду суспільства на окремі соціальні групи. Вказане твердження цілком поширюється й на економічний бік явища. У зв'язку з цим окремий інтерес для дослідників представляють фактори, які сприяють соціальній дезінтеграції суспільства (табл. 1).

Таблиця 1

Ієрархія факторів, що визначають соціальне розшарування суспільства

Фактори розшарування	Ранг	% до числа опитуваних
Влада	1	91,3
Дохід	2	91,2
Власність	3	64,8
Незаконні дії	4	52,7
Освіта	5	35,6
Талант, здібності	6	34,8
Професія	7	30,1
Походження	8	25,0
Національність	9	14,5

Джерело: за даними З. Голенкової, Є. Іхтіханяна [18].

Насамперед зазначимо, що в запропонованому переліку наведені фактори, що представляють, згідно з думкою П. Сорокіна, усі три складові соціальної стратифікації: політичну, економічну та професійну. При цьому влада (тобто політична складова) хоча й посідає перше місце (91,3%), але з мінімальним відривом від доходу (економічна складова, 91,2%). З урахуванням статистичної похибки можна стверджувати, що влада та дохід поділили першість у свідомості суспільства.

Але третє місце в запропонованій ієрархії посідає власність (становить 64,8%), яка, безумовно, також належить до економічних складових. Тоді як професія (професійна складова) разом з освітою і талантом, які умовно можна віднести до професійної складової, не набирають і 40% кожна.

Отже, доходимо висновку, що в людській свідомості головною складовою соціальної стратифікації суспільства є економічна, і це, зауважимо, зайвий раз підкреслює актуальність цього дослідження. Високий рівень економічної нерівності і його наслідки належать до групи вузлових соціальних проблем сучасного суспільства.

Однією з умов ефективного вирішення зазначених проблем, з погляду економічної й соціальної політики, – є повне й адекватне уявлення про шляхи, форми та особливості економіч-

ної стратифікації. Кількісні та якісні параметри економічної стратифікації можуть служити відправною точкою й орієнтиром у формуванні моделі національної соціальної політики.

Динаміка економічної стратифікації дає можливість оцінити, наскільки масштабними й інтенсивними є процеси трансформації соціально-економічної структури суспільства і яким є соціальне спрямування цих процесів. Дослідження економічної стратифікації передбачає аналіз об'єктивного і суб'єктивного вимірів цього явища [13, с. 13].

Нерівність у розподілі ресурсів традиційно є однією з актуальних проблем економічної науки. Високий рівень диференціації доходів населення визнається негативним явищем, яке спричиняє несприятливі соціально-економічні наслідки. В умовах стабілізації та економічного зростання недосконалість розподільних механізмів у суспільстві може призводити до надмірної концентрації ресурсів, матеріальних можливостей у руках обмежених груп населення. Це зумовлює деформації в структурі й рівні розвитку споживчого ринку та зниження загальної економічної активності населення.

Крім того, нерівність населення негативно впливає на соціально-психологічний стан суспільства, що детерміновано обмеженістю соціальних перспектив, безвихіддю соціально-економічного становища, і веде до поширення в соціальній сфері деструктивних явищ (різні форми девіантної поведінки, злочинність, корупція тощо). Нерівність негативно відбивається й на якості людського потенціалу: обмеження в доходах впливають на стан здоров'я людей та рівень їх культури та освіти, внаслідок чого набирає актуальності проблема не розвитку, а підтримки та збереження людського потенціалу населення країни [3, с. 5].

Висновки. Задля поєднання наукового та практичного аспектів слід формулювати визначення економічної стратифікації у вузькому та широкому сенсах.

Економічна стратифікація у вузькому сенсі – це процес ранжування суспільства за доходами.

Економічна стратифікація в широкому сенсі – це процес ранжування суспільства за обсягами потенційного споживання.

Соціально-економічна ситуація в Україні пострадянського періоду породила низку методичних та методологічних проблем дослідження економічної стратифікації суспільства, головними з яких є дві: недостатня достовірність офіційних та оціночних вихідних даних. Але це не применшує, а навпаки, збільшує важливість дослідження процесів економічної стратифікації вітчизняного суспільства.

У людській свідомості головною складовою соціальної стратифікації суспільства є економічна, що зайвий раз підкреслює актуальність дослідження економічної стратифікації. Високий рівень економічної нерівності і його наслідки належать до групи вузлових соціальних проблем України.

Подальші дослідження та їх перспективи щодо зазначеної проблематики полягають у зосередженні уваги науковців на аналізі насамперед шляхів, форм та особливостей економічної стратифікації населення України.

Література

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
2. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
3. Костылева, Л.В. Неравенство населения России: тенденции, факторы, регулирование: монография / под рук. д.э.н., проф. В.А. Ильина; Л.В. Костылева. – Вологда: Институт социально-экономического развития территорий РАН, 2011. – 223 с.
4. Цветнова О. В. Особливості та проблеми соціальної стратифікації в Україні / О. В. Цветнова // Часопис економічних реформ. – 2013. – № 3. – С. 97–103
5. Про затвердження Методики розрахунку системи статистичних ваг для поширення результатів вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності на генеральну сукупність. Наказ Держкомстат від 14.11.2006 N 520.

6. Про затвердження Методики формування вибіркової сукупності звітних одиниць у структурному обстеженні малих підприємств. Наказ Держкомстат від 29.12.2010 N 536.
7. Англо-російський словник по соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sociology_en_ru.academic.ru/4487/economic_stratification.
8. Енциклопедія соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/socio/4018/СТРАТИФИКАЦИЯ>.
9. Соціологія: енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sociology_encyclopedy.academic.ru/1083/СТРАТИФИКАЦИЯ_ЭКОНОМИЧЕСКАЯ.
10. Богомолова Т. Экономическая стратификация: объективное и субъективное изменения / Т. Ю. Богомолова, В. С. Топилина // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/663/883/1216/003.BOGOMOLOVA.pdf>
11. Weber M. (1968): Economy and Society. N.Y.: BedminsterPress
12. Варшавский А. Проблемы взаимного изменения основных составляющих социальной стратификации при шоковых воздействиях / А. Е. Варшавский // Экономика и математические методы. –2010. – Т. 46. –№ 23. –С. 3–22
13. Гуренкова О. Анализ динамики изменений экономической стратификации современного российского общества / О. В. Гуренкова // Современные исследования социальных проблем. – 2011. – № 1. –С. 11–19
14. Анурин В. Экономическая стратификация: аттитуды и стереотипы сознания / В. Ф. Анурин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/690/920/1219/011.ANURIN.pdf>
15. Электронный словарь бизнеса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vedomosti.ru/glossary/Дифференциация%20доходов>.
16. Словопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/38/53396/378921.html>
17. Лібанова Е. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/27%2003%202013.ppt>
18. Голенкова З. Процессы интеграции и дезинтеграции в социальной структуре российского общества / З. Голенкова, Е. Ихитханян // Социологические исследования. – 1999. –№9. – С. 23–36.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2013 р.